

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЕОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ ТА ЦЕРКОВНОЇ СТРУКТУРИ ГРОМАД ГАЛИЧИНИ У ДОБУ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ

У даній статті досліджено історію розвитку протестантського і п'ятидесятницького руху, в тому числі, як в Україні, так і в Галичині. Відображено специфіку становлення та розвитку протестантських громад розглядаються особливості теологічних поглядів та функціонування церковної структури громад Галичини у добу релігійної свободи.

Ключові слова: протестантських рух, п'ятидесятництво, громада, церковна структура, доба релігійної свободи.

This article examines the history of Protestant and Pentecostal development, including the movement in both Ukraine and Galicia. The specifics of the formation and development of Protestant communities are reflected, the features of theological views and the church structure of the communities of Galicia during religious freedom are considered.

Key words: Protestant movement, Pentecostalism, community, church structure, time of religious freedom.

Актуальність проблеми. Аналізуючи церковний розвиток із кінця вісімдесятих років минулого століття по сьогоднішній час, ми можемо бачити значні зміни, які відбулися в євангельській діяльності п'ятидесятницьких церков, зокрема на Західній Україні. Вакуум, який був створений протягом відносно довгого часу Радянської епохи, практично пів століття, не пройшов непоміченим, а трансформація політичної системи привела до свободи в релігійному житті. Таким чином, це було наслідком зміни, як теологічних поглядів, так і церковної структури.

Минулий період створив певні стереотипи щодо розповсюдження євангельського вчення, церковного росту, тим більше, що в період релігійних утисків на реєстровані церкви було розповсюджене положення ВСЕХБ, яке мало великий вплив на те, щоб змінити направленість церковної діяльності не на залучення нових членів, а задоволення необхідних духовних потреб віруючих, та щоб викоринити в громадах нездорову практику в гонитві за кількістю членів, що засвідчено в Інструктивному листі ВСЕХБ.

Аналіз публікацій з проблеми. Висвітленням проблем розвитку та становлення п'ятидесятницьких громад Галицького регіону займалися М. Грушевський, П. Яроцький, А. Колодний, В. Любашенко, Л. Филипович та ін. Ряд спроб з аналізу розвитку церков Галицьких громад було зроблено у дослідженнях: В. Завадські, Сесіл М. Робек. Розглядом проблематики у цьому напрямку в контексті розвитку протестантизму в Україні займалися також В. Франчук, Ф. Розчинюк, І. Герасевич, В. Боечко. Вони, до прикладу, дослідили локальні і окремі історичні факти, які показали генезу розвитку та основні тенденції діяльності громад протестантського руху, зокрема, п'ятидесятницьких громад в регіональних рамках відносно Галичини.

Мета статті: комплексне історичне та богословське висвітлення церковного розвитку і трансформації п'ятидесятницьких громад в Галичині в добу релігійної свободи.

Виклад основного матеріалу. Оскільки в середовищі християн віри євангельської не було певної розробленої стратегії для євангелізації, у цих умовах склалося уявлення про те, що «вільно сказане слово Христове приведе до нього мільйони»¹. Це уявлення здавалося мрією протягом декількох років релігійної свободи, до того часу, поки не був заповнений вакуум, викликаний атеїстичним минулим.

¹ Історія релігії в Україні. В 10 т., Т. 10: Релігія і церква років незалежності / За ред. А. Колодного. Київ-Дрогобич: Коло, 2003. С. 197.

У цей період церковні лідери не могли налагодити відповідну координацію в сфері викликів щодо необхідності євангелізації, тому до середини 90-тих років процес євангелізації мав здебільшого стихійний характер. У результаті виникла велика кількість євангелізаційних груп, місій та товариств, які створили певні протистояння, непорозуміння, а подекуди і конфлікти, котрі ставали доволі відчутними. Саме тому став поширюватися вплив іноземного місіонерства, який був більш організованим, мав свою детально розроблену стратегію.

Настав час великих можливостей для євангелізаційної праці. Разом із тим, великий акцент на розширенні благовістя виявив ігнорування в напрямку розвитку богословсько-освітньої сфери, підготовки служителів, сформованості віровчення. Все це вносило дисбаланс у духовну діяльність церков².

Старший пресвітер ВРЄХБ в Україні Я. К. Духонченко у зв'язку з цим зазначав: «...трапляються прикрощі, коли навіть євангелізацію, що проводиться нашими силами, вважають світською справою, справою влади»³. Це свідчить про різносторонність поглядів у час, коли настала доба релігійної свободи. Висловлювалися навіть ідеї, що можливість релігійної свободи – це черговий крок влади проти віруючих.

Щільність релігійних громад і різноманітність релігійних напрямків стала настільки великою, що це почало відлякувати людей. Сьогодні для забезпечення церковного росту не достатньо зусиль, які християни докладали наприкінці вісімдесятих років, і вони, за сучасних умов, перестали бути ефективними. Для того, щоб досягнути зростання церкви в теперішній час, необхідні зміни у багатьох напрямках євангелізаційної роботи. Неосвіченість, незрілість та наївність у євангелізаційній праці на початках релігійної свободи призводила до того, що швидко приймали нових людей до церкви, проте у майбутньому це показало, що при такому підході до євангелізації механізм якісного зростання церкви не працює.

Сьогодні стало зрозумілим, що євангелізаційний період повинен бути довшим, і основним у ньому повинне бути зав'язування, підтримування і розвиток стосунків з оточуючими людьми.

Через ускладнення суспільно-духовної ситуації християни віри євангельської удосконалюють підходи щодо євангелізації та місіонерства. Цьому сприяє становлення закладів духовної освіти та доступність іноземних досліджень у даній сфері. Традиційне розуміння євангелізму, як ми вже говорили, використовує «трьохфазний» євангелізм, що включає такі стадії:

1. «Підготовка ґрунту»: Звернення до серця людини через побудову взаємин, що включає служіння, спілкування й жертвність. Фактично, це – підготовчий етап, що дозволяє налагодити контакт із співрозмовником.

2. «Сіяння»: Звернення до розуму людини через відкрите спілкування, що включає особисте свідчення, вивчення Біблії, як основного джерела біблійної книги, спілкування, проповіді та навчання.

3. «Жнива»: Звернення до волі людини в очікуванні відповіді, що полягає в ґрунтовному поясненні Євангелія⁴.

Нові засадничі положення щодо благовістя помітно трансформували підходи євангельських об'єднань у цій сфері. У цілому відбувається перехід від так званої загальної євангелізації, що орієнтувала в основному на проведення масових заходів, до особистого євангелізму, завдяки якому можливо дійти до конкретних потреб людини. Задля цього потрібне залучення не конкретних проповідників, як це було на першому етапі, а необхідно «щоб усі, хто працює на церковній ниві, вийшли до народу, вийшли назустріч його потребам та проблемам»⁵.

² Филипович Л. Поширення нових релігій в Україні: примха часу чи закономірність? *Вісник Національної академії наук України*. 1998. № 5-6. С. 88.

³ Духонченко Я. К. До цього місця допоміг нам Господь. *Християнське життя*. 1990. № 2. С. 3.

⁴ Алдрих Д. Когда святые выходят в мир. *Духовные источники*. 1999. С. 23.

⁵ Решетинский В. Церковь без стен. *Антиохийский призыв*. 2005. № 3. С. 3.

Зауважимо, що перехід від «євангелізації натовпу» до «євангелізації особи» зумовив також принципову трансформацію в підходах до людини, на яку спрямоване благовістя⁶. Тобто мова йде про індивідуальну євангелізацію.

Розширення методологічних підвалин євангелізаційної роботи призвело до збільшення методів і способів благовістя, що впроваджуються в практику протестантськими церквами з другої третини 90-х років. Загалом, у цей період вони розвиваються у таких напрямках:

- благовістя різним віковим категоріям населення;
- євангелізація через благодійництво;
- євангелізація в малих групах;
- особиста євангелізація;
- проповідь Євангелія через засоби масової інформації.

На переконання п'ятидесятників, врахування вікових особливостей при здійсненні євангелізаційної діяльності – необхідна умова для її успіху. Звідси наявність гнучкого підходу до питання вибору методів благовістя.

Однією із складових частин євангелізації є робота з дітьми, яка організовується та реалізується навколо недільної школи при громаді. Також в означений період збільшується кількість недільних шкіл поза межами релігійної громади. В основному, це – класи з помітною євангелізаційною орієнтацією. Успіх недільних шкіл у 90-тих роках був зумовлений, з одного боку, застосуванням різноманітних зацікавлюючих методів навчання, з іншого – помітною стагнацією державної системи виховання підростаючого покоління. Усебічно та методично розроблена церквою програма роботи з дітьми сприяла залученню до недільної школи дітей, батьки яких не мають відношення до протестантської громади. Апогеєм зростання відвідувачів стає святкування релігійних подій, де діти отримують різноманітні подарунки, забезпечення якими стає реальним завдяки одновірцям із-за кордону через посередництво міжнародних місій. Серед найбільших протестантських організацій, що здійснюють подібну діяльність, відзначаємо інтернаціональну місію «Сумка самарянина».

Євангелізаційну спрямованість мають і дитячі християнські табори, поширення яких припадає на другу половину 90-х років. Місцем їхнього базування зазвичай є колишні піонерські табори та дитячі санаторії різноманітних підприємств. Цікавий відпочинок, поєднаний із нестандартним викладанням біблійних уроків і святкових програм, що здійснювалося спеціально підготовленими вчителями, став запорукою приєднання до недільних шкіл великої кількості дітей.

Пріоритетною для ХВС є діяльність із залучення до церкви молоді. «Щоби утримувати молодь у церквах, треба навчати їх лідерству», – такою була позиція Давида Вандепута, керівника п'ятидесятницької спільноти молодіжних лідерів Європи РЕFY на панельній дискусії «Досвід європейської молоді: уроки та застереження», яка відбулася в рамках XV Всеукраїнського молодіжного фестивалю, що проходив на Житомирщині.

Учасниками дискусії були представники вищого духовенства Церкви християн віри євангельської України, які починали своє служіння в роботі з молоддю, та нинішні регіональні молодіжні керівники. На експертній зустрічі обговорили проблеми виховання християнської молоді в церквах, обмінювалися досвідом ефективних методик та обговорювали шляхи подолання прірви між старшим та молодшим поколінням⁷.

Для цього при громадах створені молодіжні відділи, що часто реєструються як окремі товариства або асоціації. У більшості п'ятидесятники намагаються максимально враховувати особливості сучасної молодіжної культури з метою проникнення в неї задля прилучення до релігійних громад. Особливо це помітно в діяльності молодіжних товариств. Однією з найбільших організацій, що ставить за мету розповсюдження ідей християнства серед молоді, є асоціація «Україна для Христа». Серед напрямків її діяльності відзначаються:

⁶ Головин С. Библиейская стратегия благовестия для постатеистического общества. Семинар для благовестников. Симферополь: Христианский Научно-апологетический центр, 2003. С. 44.

⁷ Щоби утримувати молодь в церквах, треба навчати їх лідерству. URL: <http://www.malinfest.org.ua/> (дата доступу: 18.10.2023).

- організація та розвиток універсальних студентських містечок – «кампусів» (ця євангелізаційна робота спрямована на студентів світських навчальних закладів, що включає в себе групи з вивчення Біблії, тематичні вечори, вокально-інструментальні концерти, організацію таборів тощо);
- демонстрація кінофільму «Ісус»;
- проведення євангелізаційних навчальних семінарів «Сімейне життя»;
- видавництво посібників для духовного навчання молоді;
- проект «Молодь на роздоріжжі» – підготовка лідерів для роботи з підлітками. Роботу організації забезпечує більше 100 співробітників⁸.

У зазначений період великого розмаху набула благодійницька діяльність п'ятидесятницьких об'єднань. Заборонена в радянську добу, на сучасному етапі вона є серцевиною соціальної значущості церкви у суспільстві. Благодійна та євангелізаційна діяльність спрямована, насамперед, на такі групи, як ув'язнені й ті, що вийшли з місць позбавлення волі, хворі на алкоголізм, наркозалежні, самотні, люди похилого віку, сироти, малозабезпечені, вдови. Задля цього, починаючи із середини 90-х років, створюється мережа добродійних фондів, реабілітаційних центрів, домів милосердя, домів для людей похилого віку⁹.

Благодійництво в протестантизмі не можна розглядати відірвано від євангельсько-місіонерської діяльності. Варто погодитися з думкою О. Назаркіної про те, що добродійність «спрямована на створення своєрідного культурного поля, сприятливого для зміни світоглядних засад широких верств населення у напрямку зростання особистої готовності людей до засвоєння релігійних уявлень»¹⁰.

Із середини 90-х років у п'ятидесятницькому середовищі Галичини, до прикладу, з метою залучення нових членів церков поширюється практика домашніх груп. На думку adeptів цього напрямку благовістя, «євангелізація розпочинається з взаємовідносин, а не з богослужіння чи якогось заходу»¹¹. В основному, систему домашніх груп застосовують новоутворені міські громади п'ятидесятницького спрямування. Члени такої групи запрошують своїх рідних або знайомих на неформальне спілкування в домашніх умовах. Тут відбувається спілкування, тематична бесіда або перегляд (прослуховування) відео, аудіоматеріалів релігійного змісту. Людина за допомогою домашньої групи оминає проблему адаптації до християнського середовища. Крім того, домашня група створює можливості для доступу й вирішення проблем і потреб конкретної людини, поступово залучаючи її до церкви.

Зміщення акценту на індивідуальний підхід, стає помітний у різноманітних програмах особистої євангелізації. Західні фахівці стверджували, що «від 80 до 86% новонавернених приходять до віри в Христа через особисті бесіди та спілкування з простими віруючими, а не під час великих євангелізаційних кампаній»¹². У другій половині 90-х років з'явилося чимало програм особистого євангелізму. Серед них – бесіда з допомогою трактату «Чотири духовних закони», що найбільш адаптована членами євангельських громад. Це – «акумулятивне Євангеліє», що шляхом простого пояснення з боку віруючого дозволяє за короткий проміжок часу довести співрозмовника до прийняття рішення. На подібних принципах ґрунтується програма «Від серця до серця»¹³. Навчання благовісників відбувається на короткочасних (як правило, тижневих) курсах.

⁸ С любов'ю к Богу – с любов'ю к людям. *Євангельская нива*. 2004. С. 23.

⁹ Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / За ред. А. Колодного та ін. / Ч. 2. К.: Ін-т філософії НАН України, 1994. С. 320.

¹⁰ Мокієнко О. Пізній протестантизм в Україні: інституційний та суспільно-політичний аспекти (1991–2004 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. С. 198.

¹¹ Чекалов И.В. Нравственное богословие. Б/м., 1991. С. 45.

¹² Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін./ За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Тов-во Знання, КОО, 1999. С. 207.

¹³ Яроцький П. Протестантизм в Україні: динаміка змін. Порівняльний аналіз інституалізації братства євангельських християн-баптистів і організації Свідків Єгови. Людина і світ. 2004. № 7. С. 5.

Важливою складовою особистого благовістя є добрий приклад віруючого, що в духовному середовищі визначений як «євангелизм життям». У його основу покладено відому християнську тезу: «Проповідуйте Слово Боже завжди і, лише, коли потрібно, використовуйте слова». У даному випадку відсутня наперед запланована програма благовістя. Вона виникає в щоденних ситуаціях і має значно більший вплив, ніж «євангелізація слова»¹⁴.

Здійснюючи євангелізаційно-місіонерську діяльність, євангельські християни прагнули використовувати і створювати власні засоби масової інформації.

Стосовно релігійної преси, вона, попри значний розвиток, має більше релігійно-просвітницький, ніж євангелізаційний характер. На думку вітчизняних євангельських християн, пізнання істини має відбуватися шляхом прямого доступу людини до Біблії, а не через релігійну періодику.

Однією з форм поширення місіонерсько-євангелізаційної діяльності стали християнські радіо- та телепередачі. На місцевих радіо- та телеканалах Галичини, де запуснені християнські передачі «Вірую», «Сторінками Біблії» та ін.

Поряд із різноманітними методами індивідуальної євангелізації у 1994–2000 роках певне місце займали масові заходи благовістя. Від попередніх їх відрізняла краща підготовка: потужна рекламна кампанія із залученням ЗМІ, наявність великої кількості кваліфікованих душеопікунів, різноманітна програма євангелізаційного богослужіння (іноді у формі концерту, фестивалю, літературного вечора тощо) з урахуванням суспільних світоглядних трансформацій.

Саме в цей період набуває поширення масова євангелізація за допомогою легко конструйованих наметів. Їхнє використання сприяло мобільності у проведенні заходів благовістя, а також значно їх здешевлювало, бо оренда палаців та домів культури коштувала чимало. Привабливість намету полягала ще й у тому, що він привертав увагу оточуючих, які йшли до нього охочіше, ніж до Дому Молитви.

Задля євангелізації продовжують використовувати різноманітні релігійні свята. Як правило, більшість із них відбувалася у Домі молитви. Деякі з них, як-от водне хрещення, проходить просто неба, на відкритому водоймищі. Оточуючих зацікавлює те, що відбувається, і вони стають очевидцями дійства. У той самий час, актові водного хрещення передуює євангелізаційно пояснювальна частина, виступи хорових колективів, співочих груп, а також заклик до людей прийняти Добру Новину.

Широкого застосування набув ще один спосіб масової євангелізації, відомий ще з радянської епохи, – благовістя під час похорону померлого члена громади. Під час траурної процесії у проповідях наголошують на наявності життя після смерті. На процесіях зазвичай присутні чимало людей, які не належать до громади, однак розглядаються як її потенційні члени. Отже, у зазначений період окреслюється тенденція переорієнтації євангелізації на індивідуальний рівень. Поряд із цим, християни віри євангельської продовжують використовувати окремі методи масової євангелізації, частково їх модернізувавши заради досягнення кінцевого результату.

Утім, процес динамічного розвитку євангелізаційно-місіонерських інституцій деколи викликав внутрішні протиріччя всередині п'ятидесятницького середовища Західної України, що набуло прояву суперечності між церквами, «що євангелізують», і традиційними церквами, а також між старими й новоутвореними церквами. Проведення активної євангелізаційно-місіонерської роботи з боку громади не тільки трансформувало її внутрішню структуру, а й спричинило введення нових форм богослужіння (використання сучасної музики, емоційного прославлення та проповіді, а в окремих випадках плескання в долоні). Новостворені громади, загалом, почали практикувати таку форму служіння, яка використовувалася під час євангелізації. Крім цього, як зазначає професор П. Яроцький, нові церкви критично ставляться до традиційних форм євангельської життєдіяльності (як богослужбової, так і побутової культури)¹⁵. Подібні суперечності іноді закінчуються розколом усередині традиційних церков.

¹⁴ Євангелизм / Ученичество: учебное пособие. Б/м. 1990. С. 44.

¹⁵ Яроцький П. Протестантизм в Україні: динаміка змін. Порівняльний аналіз інституалізації братства євангельських християн-баптистів і організації Свідків Єгови. *Людина і світ*. 2004. № 7. С. 5.

З початком XXI ст. вирізняється новий етап євангелізаційно-місіонерської діяльності на вітчизняних теренах. Його особливостями стала наповненість і навіть перенасиченість вітчизняної релігійної мережі, послаблення інтересу до благовістя, що поступово призводить до зменшення кількості ново навернених у громадах.

Нові суспільно-духовні виклики стали черговим іспитом на гнучкість пізньопротестантських течій в Україні. Однією з його характеристик стало подальше зменшення кількості ново навернених, для прикладу наведемо дані таблиці 1 про кількість осіб, що прийняли водне хрещення та прилучилися до громад Тернопільського обласного об'єднання церков християн віри євангельської.

Таблиця 1

Кількість осіб, які прийняли водне хрещення та прилучилися до громад Тернопільського обласного об'єднання церков християн віри євангельської.

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
299	263	173	203	256	231	149	164	195	171	169

Таблицю складено за даними старшого пресвітера церков ХВС Тернопільської області В. Г. Терещенка

Таким чином, кількість хрещених по вірі за десять років дещо зменшилася. У цілому, переорієнтація на нові форми благовістя в середовищі протестантів у 2001–2004 роках відбувається повільно. Традиційні громади здебільшого продовжують практикувати євангелізаційні методи попереднього десятиліття. Дещо інтенсивніше модернізують свою діяльність новостворені церкви й окремі місіонерські товариства.

З кінця 90-х років набуває розвитку так звана «спеціалізована євангелізація», під якою розуміють благовістя за професійною ознакою. Проведення різноманітних євангелізаційно-просвітницьких заходів, разом із професійним ставленням до власних обов'язків, примножене на постійний особистий контакт і знання специфіки тієї чи іншої спеціальності робить подібну форму євангелізації досить ефективною¹⁶.

Особливу увагу сконцентровано на розвитку благовістя з допомогою інформаційних технологій та ЗМІ, що, за переконанням новоутворених церков, повинно стати одним із пріоритетів Церкви третього тисячоліття. Деякі церкви християн віри євангельської мають також власні інформаційні та євангелізаційні сайти в міжнародній системі Інтернет. Зростає кількість радіо- та телевізійних передач, особливо на регіональному рівні. Подібні тенденції засвідчують прагнення протестантів пристосуватися до нових суспільно-духовних реалій задля поширення власного віровчення.

На новому етапі специфічними стали масові євангелізаційні зібрання. Їхнє проведення засноване на використанні широкого спектру форм індивідуального благовістя, які проводяться міжнародною асоціацією «Відродження» в різних містах України. Багатолюдне зібрання вичає доволі тривалу особисту євангелізацію.

Важливим фактором третього етапу розвитку євангелізаційно-місіонерської діяльності в епоху незалежності України стало помітне послаблення діяльності закордонних місіонерів на вітчизняних теренах. Це стосується діяльності іноземців у напрямку відкриття нових церков, а також поширення духовної літератури та будівництва молитовних будинків. Вагомим залишається місце місіонерської допомоги в благодійницьких і культурних заходах, а також у сфері підготовки благовісників.

Загалом, здійснення євангелізаційно-місіонерської діяльності вітчизняних християн віри євангельської відповідає логіці суспільно-духовних трансформацій. За рідким винятком, єван-

¹⁶ Бабій М. Безальтернатива багатоконфесійності. Проблеми свободи релігії у контексті релігійного багатоманіття України. *Людина і світ*. 2004. № 5. С. 24.

гельські церкви виявилися доволі гнучкими у сприйнятті оточуючої реальності, розширюючи та поглиблюючи форми власної діяльності. Помітно окреслюється тенденція переходу від короткочасних, слабозвинутих програм благовістя до масштабних світоглядних проектів так званого «наукового евангелізму», покликаною раціонально довести унікальність Благої Звістки та поглибити зацікавленість людини у ній. Специфічними у цьому відношенні є різноманітні благодійні програми, що в цілому можуть розглядатися як частина потужного евангелізаційно-місіонерського проекту.

Вище перераховані тенденції свідчать про видиму сторону трансформації теологічних поглядів на церковний розвиток у час релігійної свободи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі узагальнених результатів дослідження можна зробити такі висновки:

1) демократизація суспільних взаємовідносин та лібералізація законодавства у сфері свободи совісті сприяла виходу окремих громад із підпілля і активному «входженню» в суспільство (релігійна соціалізація), що дало можливість оформити власні структури, налагодити розгалужену діяльність, розкрити свій духовний і соціальний потенціал та здобути суспільне визнання.

2) Розвиваючись у православному і греко-католицькому середовищі п'ятидесятницький рух у Західній Україні увібрав у себе деякі притаманні цим християнським напрямкам духовні та морально-етичні властивості – набожність, простоту, надавання великого значення благовістю.

3) У Новітню добу християни віри евангельської демонструють помітні трансформації у своїх спільних орієнтирах. Переглянуто евангелізаційно-місіонерські підходи у бік максимального врахування національних особливостей української культури і нових соціальних реалій.

4) У соціальній сфері п'ятидесятники Галичини займають активні позиції і розгортають широку культурно-просвітницьку благодійну і добродійну допомогу.

Список використаної літератури:

1. Алдрих Д. Когда святые выходят в мир. *Духовные источники*. 1999. С.23.
2. Бабій М. Безальтернатива багатоконфесійності. Проблеми свободи релігії у контексті релігійного багатоманіття України. *Людина і світ*. 2004. № 5. С. 24.
3. Головин С. Библиейская стратегия благовестия для постатеистического общества. Семинар для благовесников. Симферополь: Христианский научно-апологетический центр, 2003. С. 44.
4. Духонченко Я. К. До цього місця допоміг нам Господь. *Християнське життя*. 1990. № 2. С. 3.
5. Історія релігії в Україні. В 10 т. / Ред. кол.: А. Колодний та ін. Т.10: Релігія і церква років незалежності / За ред. А. Колодного. – Київ-Дрогобич: Коло, 2003. С. 197.
6. Евангелізм / Ученичество. Учебное пособие. Б/м. 1990. С. 44.
7. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін./ За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. К.: Тов-во Знання, КОО, 1999. С. 207.
8. Мокієнко О. Пізній протестантизм в Україні: інституційний та суспільно – політичний аспекти (1991 – 2004 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. С. 198.
9. Решетинский В. Церковь без стен. *Антиохийский призыв*. 2005. № 3. С. 3.
10. С любов'ю к Богу – с любовью к людям. *Евангельская нива*. 2004. С. 23.
11. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / За ред. А. Колодного та ін. / Ч. 2. – К.: Ін-т філософії НАН України, 1994. С. 320.
12. Филипович Л. Поширення нових релігій в Україні: примха часу чи закономірність? *Вісник Національної академії наук України*. 1998. № 5-6. С. 88.
13. Чекалов И.В. Нравственное богословие. Б/м., 1991. С. 45.
14. Щоби утримувати молодь в церквах, треба навчати їх лідерству. URL: <http://www.malinfest.org.ua/> (дата доступу: 18.10.2023).
15. Яроцький П. Протестантизм в Україні: динаміка змін. Порівняльний аналіз інституалізації братства евангельських християн-баптистів і організації Свідків Єгови. *Людина і світ*. 2004. № 7. С. 5.

References:

1. Aldrykh D. Kohda sviatye vykhodiat v myr. Dukhovnye ystochnyky. 1999. P.23.
2. Babii M. Bezalternatyva bahatokonfesiinosti. Problemy svobody religii u konteksti relihiinoho bahatomanittia Ukrainy. Liudyna i svit. 2004. № 5. P. 24.
3. Holovyn S. Bybleiskaia stratehiia blahovestya dlia postateystycheskoho obshchestva. Semynar dlia blahovesnykov. Symferopol: Khrystyanskyi Nauchno–apologetycheskyi tsentr, 2003. P. 44.
4. Dukhonchenko Ya. K. Do tsoho mistsia dopomih nam Hospod. *Khrystyianske zhyttia*. 1990. № 2. P. 3.
5. Istoriiia religii v Ukraini. V 10 t. / Red. kol.: A. Kolodnyi ta in. – T.10: Relihiia i tserkva rokiv nezalezhnosti / Za red. A. Kolodnoho. – Kyiv-Drohobych: Kolo, 2003. P. 197.
6. Evanhelyzm / Uchenychestvo. Uchebnoe posobyie. B/m. 1990. P. 44.
7. Istoriiia religii v Ukraini: navchalnyi posibnyk / A.M. Kolodnyi, P.L. Yarotskyi, B.O. Lobovyk ta in./ Za red. A.M. Kolodnoho, P.L. Yarotskoho. K.: Tov-vo Znannia, KOO, 1999. P. 207.
8. Mokiienko O. Piznii protestantyzm v Ukraini: instytutsiinyi ta suspilno – politychnyi aspekty (1991 – 2004 rr.): Dys. ...kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhia, 2007. P. 198.
9. Reshetynskyi V. Tserkov bez sten. Antyokhyiskyi pryzyv. 2005. № 3. P. 3.
10. S liuboviu k Bohu – s liuboviu k liudiam. Evanhelskaia nyva. 2004. P. 23.
11. Suchasna relihiina sytuatsiia v Ukraini: stan, tendentsii, prohnozy / Za red. A. Kolodnoho ta in. / Ch. 2. – K.: In-t filosofii NAN Ukrainy, 1994. P. 320.
12. Fylypovych L. Poshyrennia novykh religii v Ukraini: prymkha chasu chy zakonomirnist? Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1998. № 5-6. P. 88.
13. Chekalov Y.V. Nravstvennoe bohoslovye. B/m., 1991. P. 45.
14. Shchoby utrymuvaty molod v tserkvakh, treba navchaty yikh liderstvu. URL: <http://www.malifest.org.ua/> (data dostupu: 18.10.2023).
15. Yarotskyi P. Protestantyzm v Ukraini: dynamika zmin. Porivnialnyi analiz instytualizatsii bratstva yevanhelskykh khrystyian–baptystiv i orhanizatsii Svidkiv Yehovy. Liudyna i svit. 2004. № 7. P. 5.